

PRILOG PITANJU POSTANKA VAROŠI GRADECA KRAJ ZAGREBA

Ivan Kampuš

Problemi iz topografije zagrebačkoga Gradeca i danas su predmet naučnog razmatranja historičara ne samo kod nas već i u inostranstvu. U najstarijoj historiji tog naselja ima još uvijek dosta neriješenih pitanja, jer često i noviji istraživački napori polaze od nekih netačnih rezultata starije historiografije.¹ Zbog toga sam u ovom prilogu pokušao, prije svega, novom interpretacijom poznatih izvora i analizom onih koji u obradi ove materije dosada nisu uzimana u obzir, da razjasnim, uz ostalo, i postanak slobodne kraljevske varoši na brdu Gradecu kraj biskupskog Zagreba.

Govoreći o postanku Gradeca J. Barlè ističe da se Gradec spominje na početku XIII st. »na uzvišenom i dosta prostranom brdašcu sa župnom crkvom sv. Marka« na desnoj obali potoka Medveščaka, do staroga Zagreba.² Prema njegovim navodima, naselje je stradalo u tatarskoj provali a nakon njihova odlaska je obnovljeno.³ I. K. Tkalčić drži da je utemeljenjem biskupije Zagreb postao središte istoimene županije, a da je županijski gradić, sagrađen u toku XII st. na desnoj obali potoka Cirkvenice, bio sjelo županovo i stjecište čitave županije. Na tom su se brdu — misli on — počeli naseljavati domaći žitelji, pa se do polovice XIII st. »sabrala prilično napućena naselbina koju je god. 1242. proglasio kralj Bela IV slobodnim kraljevskim gradom.⁴ V. Klaić smatra

¹ U nekim najnovijim publikacijama, u kojima su, uz ostalo, objavljeni veći ili manji prilozi iz historije Gradeca kraj Zagreba, iznijeti su i takvi podaci koji u dosada poznatim izvorima ili u arheološkim nalazima nemaju nikakva oslonca. Tako na pr. V. Kesner, u knjižici »Zagreb«, posebnom otisku iz knjige »Komune i privreda Jugoslavije«, Zagreb 1962, 6, ističe da se hrvatsko-ugarski kralj Bela III na svom bijegu u Dalmaciju sklonio u utvrđeni župski grad oko kojega je naselje Gradec, i to je, po njegovu mišljenju, dalo povoda Mongolima da su u potjeri za kraljem razorili do temelja Gradec kao i susjedni Kaptol. K. Petrokov, pak, tvrdi da se utvrđeni grad koji su stanovnici u narodnom jeziku zvali Gradec prostirao na području »od brdašca Smreka, Zmreka ili Cmroka sve do Griča« (Prva izgradnja Zagreba počela je u VII stoljeću, Zagrebačka panorama X, 1963, 7). Nadalje, svi stanovnici općine zagrebačke bili su, prema Petrokovu, ili vlastela ili kmetovi, a nakon kraljevske povelje oko tisuću zagrebačkih stanovnika koji su stanovali svega u 100 kuća postali su prvi slobodni građani zagrebački (U doba zlatne bule 1242. Zagreb je imao 100 kuća, n. dj. 7).

² J. Barlè, Poviest župa i crkava zagrebačkih, Zagreb 1896, 1.

³ Isto mišljenje zastupaju I. K. Tkalčić, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae I, Zagreb 1889, XV (dalje MHZ), i R. Horvat, Prošlost grada Zagreba, Zagreb 1942, 159. V. Klaić, smatra da je crkva sv. Marka stajala već u polovici XIII st., »jer je kralj Bela 21. ožujka 1256. posebnom poveljom dozvolio građanima da po osam dana prije i poslije praznika bl. Marka sajam održavaju« (Zagreb 1910—1913, Zagreb s. a., 25).

⁴ Tkalčić, n. dj. IX-X; također R. Horvat, n. dj., 1—3.

da je hrvatska (slovenska) naseobina Zagreb postala vrlo rano stjecištem i branikom neke župe ili županije i da je ona obuhvatala, vjerojatno, onaj teritorij što je nekad zapremala rimska općina Andautonijaca. Negdje između VII st. i polovice IX st., na teritoriju današnjega Gornjeg grada u Zagrebu, stanovnici hrvatske naseobine sagradili su utvrđeni grad a po njemu je i samo brdo dobilo ime Gradec. Biskupija je osnovana 1093. na dobro napučenom teritoriju a nekako u isto doba javlja se uz desnu obalu potoka Medvednice ili Cirkvenice i općina na brdu Gradecu. Oko županijskog gradića, koji je, kako Klaić ističe, postao kraljevskim gradom, nastanili su se vrlo rano neki domaći žitelji da brane grad i županiju a uz njih su se naseljavali tuđinci, ponajviše trgovci ili obrtnici. U tatarskoj provali opustošeni su Gradec i Zagreb a tada je, čini se, stradao i kraljevski grad na Gradecu. Poslije odlaska Tatara, kralj je sporazumno s banom Dionizijem dosadašnju ves (villa) uzvisio na slobodnu kraljevsku varoš.⁵ Osnutak Gradeca, prema mišljenju J. Čuka, bilo je djelo »pomnijivijeg promišljanja onih, koji su tada bili na državnoj upravi i vidjeli pustoš, koji je naredila tatarska provala, te bili iskustvom poučeni, da samo dobro utvrđeni gradovi mogu dati zaštitu od tako žalostnih iznenađenja«.⁶ Poslije tatarske provale na poziv kralja i bana Dionizija građani su se skupili da osnuju novi grad. Čuk, nadalje, objašnjava da su građani najprije u predgrađu, u kraju današnje Ilice, načinili privremenu nastambu pa kad su na Gradecu podigli kuće prenijeli su »one zgrade, koje su za prenositi bile, na Gradac«.⁷

U toku XII st., prema pisanju A. Mohorovičića, razvija se naselje koje ubrzo postaje županijsko središte, »takozvani županijski gradić (gradc, gradec), »i prvi put se god. 1201 spominje kao naselje iznad desne obale potoka Cirkvenika.« Njegova snaga bazirana na obrtničkoj proizvodnji i trgovini toliko se pojačava da se naselje uspijeva osloboditi i »takozvanom Zlatnom bulom kralja Bele III (IV) [...] dobiva privilegije slododnoga grada«.⁸

N. Klaić konstatira da Gradec kao naselje ne nastaje tek 1242.⁹ Varošani naseljeni »ispod brda Gradića«, o životu kojega je prije sredine XIII st. jedva što poznato, pripadaju pod jurisdikciju zagrebačkog župana. Njegovo je središte bilo, vjerojatno, na samom brdu,¹⁰ na strateški najbolje izabranom mjestu pod Medvednicom.¹¹ Iako je Gradec »jedina slobodna kraljevska varoš koja nastaje kraljevskom voljom«,¹² radilo se, ističe N. Klaić, »prije svega

⁵ V. Klaić, n. dj., 19—21; slično mišljenje su zastupali M. Bogdanović, Grad Zagreb u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, Beograd 1927, 3; S. Srkulj, Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093—1930, Zagreb 1930, 13; J. Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina, Zagreb 1939, 169.

⁶ J. Čuk, Povijest grada Zagreba do godine 1350, Đurđevac s. a., 29.

⁷ Čuk, n. dj., 39.

⁸ A. Mohorovičić, Analiza historijsko urbanističkog razvoja grada Zagreba, Zagreb 1952, 29.

⁹ N. Klaić, recenzija Z. Herkova, Ime grada Zagreba u prošlosti, HZ XI—XII, 1958—1959, 308.

¹⁰ N. Klaić, Postanak slobodne kraljevske varoši na brdu Gradecu, Zagrebačka panorama 11—12, II, 1962, 34 (dalje ZP).

¹¹ N. Klaić, Nastajanje Zagreba, ZP 1, god. III, 1963, 38.

¹² N. Klaić, recenzija, n. dj., 308.

o preseljenju dotadašnjeg naselja i utvrđivanju tog naselja«, a to povelja kralja Bele IV iz 1266. potvrđuje.¹³

Budući da se lokalitet Kerec, spomenut u ispravi god. 1201, uzima često kao dokaz da je već u početku XIII st. postojalo na brdu Gradecu kraj Zagreba naselje ili kastrum,¹⁴ pokušat ću najprije da taj termin objasnim.¹⁵ J. Čuk je prvi upozorio na mogućnost pravilne ubikacije toga lokaliteta¹⁶ koji je u ispravi kralja Emerika iz 1201. spomenut kao prva među biskupskog posjeda oko Zagreba: »primūm igitur tractatum racione dignitatis vendicat Zagrabia, cuius prima meta incipit in loco qui dicitur Kerec ad rivum Circuniza, inde dirigitur versus...«¹⁷ Istakao je, nadalje, da je za tumačenje »locus Kerec« odlučan pripis nekog kanonika na ispravi zagrebačkog biskupa Stjepana II koji »potječe negdje iz vremena, pošto je g. 1242 bio osnovan slobodni grad Gradac, kao susjed crkvenog Zagreba«.¹⁸ U tom se pripisu spominje zemlja Krog koja leži iza samostana dominikanskog sv. Nikole. Čuk konstatira da je Krog kajkavski oblik za Krug, a i Kerec, »čitano u latinskoj ispravi Kerek, znači Krug prevedeno s mađarskog na svoj original«.¹⁹ Međutim, spomenuti pripis nije sastavio »neki kanonik«²⁰ niti on potječe iz g. 1242. nego se radi o tekstu Ivana arcidakona Goričkoga iz XIV stoljeća. U X glavi četvrtog poglavlja Statuta capituli Zagrabiensis, Ivan Gorički je prije listine biskupa Stjepana II iz g. 1235. zapisao ovo objašnjenje: »Sequitur tenor litterarum domini Stephani episcopi zagrabiensis super terra nostra Crogh nunc vocata, ultra claustrum sancti Nicolai fratrum predicatorum

¹³ N. Klaić, Prilog pitanju postanka slavonskih varoši, Zbornik radova FF III 1955, 55.

¹⁴ Prema Tkalčiću, županijski se gradić na Gradecu spominje već 1201. (n. dj., I, str. IX) a i R. Horvat misli da je zapadno od Zagreba podignut županijski grad i da se taj dio Zagreba spominje prvi put 1201 (Prošlost, n. dj., 2). Iz činjenice da se naselje »na brdu Grič« prvi put javlja 1201, Mohorovičić izvodi da je »tada vjerojatno poprimilo svoje stabilnije forme iako još nije bilo utvrđeno« (Analiza, 32). Listinu iz 1201, kao dokaz o postanku Gradeca na početku XIII st., citiraju također M. Rogošić (ZP 6, 1961, 152) i Kesner (n. dj., 6).

¹⁵ V. Klaić misli da je među tuđincima naseljenim na brdu Gradecu bilo i Nijemaca, koji su brdo i naseobinu Gradec nazivali Gratz ili Grätz pa je po njihovu izgovoru to ime ušlo u latinske isprave kao »Grec«, »Grech«, a u ispravi iz 1201. taj se naziv nalazi i u pomađarenom obliku »Kerec« (n. dj., 20). R. Horvat tvrdi da se u listini iz 1201. Gradec spominje pod imenom »Castrum Grec iuxta Zagrabiā« (n. dj., 1) a ovo potpuno proizvoljno tumačenje nekritički prenosi i Rogošić (n. dj., 6, 152). Nakon što je dokazao da se riječ Kerec čita Kerek, Herkov upozorava da je tu riječ teško dovesti u vezu s Gradecom, nego da ona dolazi od mađarskoga »göreg«, što znači Grk i grčki (Ime grada Zagreba u prošlosti, Zagreb 1957, 44). I Lj. Dobronić misli da je Kerec mađarizirani oblik imena Gradec za srednjevjekovnu gradsku općinu »koja se nalazila na mjestu današnjeg Gornjeg grada u Zagrebu« (Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201. Rad JAZU 283, Zagreb 1951, 250).

¹⁶ J. Čuk, Gdje su bili posjedi zagrebačke biskupije 1201, rukopis u Nac. biblioteci u Zagrebu, II-21214, 1952, 6—7.

¹⁷ MHZ I, 3.

¹⁸ Čuk, Gdje su bili posjedi, 6.

¹⁹ n. dj., 7.

²⁰ Čuk je došao do ovoga krivog zaključka, jer je zapis o zemlji Krug, što se vidi iz naučnog aparata njegove rasprave (Gdje su bili posjedi...) uzeo iz T. Smičiklase, CD III, 448, gdje zapis nije u cjelini objavljen. On je propustio da ga analizira i provjeri na originalu to jest u tekstu Ivana arcidakona Goričkoga.

constituta, que terra est deducta ad modicum spacium, sed olim non tanta fuisse creditur, consideratis metis ecclesie nostre et Grecensium, que post hunc tenorem immediate sequentur.«²¹ Iz spomenute listine, koja slijedi, doznajemo da je zagrebački kanonik pojac magistar Pankracius kupio od biskupa neku zemlju za 30 maraka »in ius et possessionem zagrabiensis capituli.«²² Odlično upućeni Ivan Gorički objašnjava da se radi o zemlji koja se u njegovo vrijeme zvala Crogh, jer sama isprava ništa o tome ne kaže. On pri tom upozorava, što je osobito važno, da je ta zemlja nekoć bila velika, a to se, nastavlja on, može vidjeti pošto se razmotre međe između crkvenih posjeda i Gradeca. Spomenutu Emerikovu ispravu citira zatim u glavi XI²³ a u idućoj glavi donosi prema Zlatnoj buli iz 1242. granice posjeda Gradeca.²⁴ Prezentirajući ove dvije isprave, koje treba da dokažu spomenutu tvrdnju, on nas na taj način upozorava da je *locus Kerek* (tako ga on piše), a ta mađarska riječ znači krug, onaj isti teritorij koji je u njegovo vrijeme bio tek mala zemlja Krug. Na temelju Emerikove isprave iz g. 1201. poznato je da kod »locus Kerek« počinje prva međa posjeda zagrebačkog biskupa. Prema nalogu kralja Karla I, stolnoćbiogradski kaptol izvršio je 1328. reambulaciju posjeda zagrebačkog biskupa i njegova kaptola preko svoga predstavnika magistra Blaziusa i kraljeva izaslanika. Budući da je biskup Stjepan II još 1235. prodao kaptolu zemlju Krug koja leži više samostana sv. Nikole, to jest teritorij Kerek, gdje je prema listini iz 1201. počinjala prva međa biskupova posjeda, ona će se kod reambulacije g. 1328. javiti na istom mjestu, ali u vlasništvu kaptola. Zato čitamo u Karlovoj ispravi: »Prima meta terrarum capituli zagrabiensis in vicinitate grecensi incipit ab oriente in orto presibiteri ecclesie beati Emerici de Zagrabia ab orto fratrum Predicatorum sancti Nicolai, ubi rivulus Circuesce vocatus influit ipsum ortum Predicatorum sancti Nicolai, et per eundem rivulum includendo dictum ortum presbyteri ex utraque parte rivuli vadit supra.«²⁶ Kao što je već Ivan Gorički saopćio, zemlja Krug se nalazila više dominikanskog samostana sv. Nikole a graničila je s vrtom župnika kaptolske crkve sv. Emerika koja je u to vrijeme bila ispred katedrale. Uzimajući, dakle, u obzir sve ove podatke, nema sumnje da spomenutu zemlju valja tražiti nešto istočnije od današnjeg Trga Republike.²⁶

Ubicirajući i objašnjavajući lokalitete i granice biskupskog posjeda oko Zagreba prema Emerikovoj ispravi iz g. 1201, L. Dobronić iznosi ove rezultate: »Zapadna granica crkvenog posjeda zagrebačkog istovetna je s istočnom granicom zemljišta ‚liberae regiae civitatis Montis Graecensis‘, što doznajemo

²¹ I. K. Tkalčić, Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis (dalje MHEZ) II, Zagreb 1874, 130.

²² MHEZ II, 130.

²³ n. dj., II, 130—1.

²⁴ n. dj., II, 132.

²⁵ n. dj., II, 116.

²⁶ Prihvaćajući mišljenje da je Kerek mađarizirani oblik riječi Gradec, Lj. Dobronić je bila primorana da početak međa biskupskog posjeda oko Zagreba traži »prema ispravi iz 1201... počevši od neke točke u Tkalčičevoj ulici ispod današnjeg Gornjeg grada (možda od Krvavog mosta) pa već opisanim nekadašnjim tokom tog potoka kroz grad Zagreb, do utoka Medveščaka u neki savski rukav južno od Sigečice« (Topografija..., 250).

iz 'zlatne bule' Bele IV 1242. g. i njezine potvrde 1266. god. Ona se pruža od Save, Savice i nekih bara ravno uz tok potoka Medveščaka (kako je on već opisan) mimo brda Gradeca prema sjeveru, što se potpuno podudara s opisom granice biskupske zemlje iz 1201. god.²⁷ Međutim, u toj ispravi iz 1201. istaknuto je da prva međa počinje »in loco qui dicitur Kerek« i da »inde dirigitur versus meridiem.«²⁸ Budući da sam utvrdio da se lokalitet Krug nalazi na sjeveroistočnom dijelu današnjeg Trga Republike, a odatle se međa biskupskog posjeda prostirala dalje prema jugu, te ona nije mogla slijediti tok potoka Medveščaka, kako to zaključuje Lj. Dobronić. Štaviše, taj teritorij koji je dopirao vjerojatno do Save nazivao se 1201. *locus Kerek* a 1242, prilikom određivanja međa varoši, Gradecu, granica je pomaknuta na Medveščak, pa je iz nekad velikoga *locus Kerek*, a na to je upozorio Ivan Gorički, ostala samo malo zemlja Krug. Iz toga, dalje, slijedi da *locus Kerek* nema ništa zajedničkog s nazivom Gradec kraj Zagreba i da se lokalitet Gradec javlja prema tome, prvi put 1242. u ispravi kralja Bele IV.²⁹

U razvitku slavonskih varoši razlikujemo dvije faze: stvaranje varoši i nastajanje slobodnih varoši.³⁰ S pravom je u našoj historiografiji istaknuto »da određena definicija varoši ne postoji niti može postojati, jer ne postoji niti jedinstveni tip varoši niti jedinstven princip po kojem su varoši u srednjem vijeku nastajale.«³¹ One nisu niknule odjednom zahvaljujući nekom privilegiju nego su se, kao što pokazuje slučaj slavonskih varoši, postepeno rađale, a privilegij je, u pravilu, označavao završetak toga procesa. Ondje gdje je postojao kontinuitet naselja, on je istaknut i prilikom podjeljivanja povlastica. Na pr., kad Bela IV potvrđuje 1242. slobode varoši Samoboru, on kaže: »... ad noticiam vniuersorum uolumus peruenire quod accedentes a presenciam nostram hospites nostri de Zumbur prope castrum Oclych existentes...«,³² ili u slučaju potvrđivanja privilegija Vukovaru 1244: »... cum privilegium... per hospites in suburbio castri Valkow commorantes... nobis... fuisset oblatum.«³³ Međutim, prema ispravama iz 1242. i 1266, takav kontinuitet kod varoši na brdu Gradecu ne postoji, jer se spomenuto naselje nije nalazilo na teritoriju zagrebačke županije. Kralj očito izbjegava da navede gdje su stanovali hospiti koji su se neposredno prije podjeljivanja privilegija sakupili na brdu i kojima je kralj potvrdio takve slobode kakve su oni sami među sobom uglavili. Iz kraljeva privilegija razabiremo, nadalje, da im je on tada prvi put dao »ad sustentationem hospitum in predicto monte habitantium« zemlju koja se prostirala »circa eundem montem Grech.«³⁴ Na

²⁷ n. dj., 250.

²⁸ MHZ I, 3.

²⁹ MHZ I, 15.

³⁰ N. Klaić, Prilog pitanju, 47.

³¹ N. Klaić, Prilog pitanju, 42.

³² T. *Smičiklas*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV, Zagreb 1906, 164 (dalje CD); G. *Féjer*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IV/1, Buda 1829, 315 (dalje CDHEC).

³³ CD IV, 227; CDHEC IV/1, 265; kontinuitet naselja vidi se i u privilegiju građanima Perne: »Hinc est, quod uos tam presencium quam futurorum uolumus noticie declarare quod hospitibus nostris in Pernia commorantibus...« (CD III, 252), ili u privilegiju Petrinji: »Hinc est, quod nos tam presencium quam futurorum uolumus noticie declarare, quod hospitibus nostris in Petrina commorantibus...« (CD IV, 123).

³⁴ MHZ I, 17.

tom teritoriju omeđenom na jugu Savom i Savicom, na istoku Medveščakom i Gračancem, na sjeveru sljemenskim kosama i na zapadu vrapčanskim potokom, trebalo se nalaziti i naselje hospita locirano na podnožju brda Gradeca. Da je ono uistinu postojalo, mi bismo to saznali iz isprave koje bi, vjerojatno, bila drugačije stilizirana, a pri određivanju međa 1242. bile bi u okviru ovih granica spomenute one zemlje koje su hospiti s Gradeca ranije posjedovali.³⁵ Na pr., kad su građani Pešte, pošto su u tatarskoj provali izgubili svoj privilegij, došli 1244. kralju on je pri određivanju međa njihova teritorija naveo: »... item tam terram Kuer, quam eis de novo contulimus, quam alias, quas prius habuerunt, dividant in communi...«³⁶ Međutim, kralj nije mogao potvrditi zemlju koju hospiti Gradeca nisu na tom teritoriju posjedovali, budući da se prije provale Tatara njihovo naselje nalazilo u biskupskom Zagrebu. U obradi problema nastanka Gradeca u našoj literaturi iznijeto je mišljenje da je slučaj Ostrogona³⁷ analogan primjer preseljena na brdo kao i slučaj Gradeca. Tatari su, naime, opljačkali suburbium, jer su se stanovnici Ostrogona mogli zakloniti samo iza drvenih palisada.³⁸ Već g. 1239, na teritoriju ispod ostrogonskog kastruma, Bela IV dopušta ostrogonskom nadbiskupu »civitatem archiepiscopalem construendam et congregandam«. U očekivanju tatarskog napada, Ostrogonci su se veoma čvrsto utvrdili »cum fossatis, muris et turribus ligneis« i bili toliko samouvjereni da je Rogerije, zabilježivši ovu vijest, napose istakao kako su mislili da će se moći čitavom svijetu oprijeti.³⁹ Opsjedajući danju i noću grad, Tatari su s opsadnim strojevima razbili drvene kule i obračunali se s građanima.⁴⁰ Kralj je 1249. nastojao da ostatak građana spasi i nakon nagodbe s nadbiskupom naselio ih je u ostrogonskom kastrumu. No 1256. dolazi do preseljenja na njihovo staro mjesto u podgrađe kastruma, ne samo zbog toga što su građani došli u sukob s nadbiskupom nego, prije svega, kako sam kralj kaže, »quod idem archiepiscopus suburbium uersus Danubium et portum transitus, scilicet Danubii, in toto possidendum sibi retinuerat, et nos eciam in nostris prioribus litteris priuilegialibus fundandi ciuitatem et forum ibi in portu Danubii fieri in perpetuum concessimus«.⁴¹ Uzimajući, dakle, u obzir

³⁵ N. Klaić tvrdi da su na tom prostoru bila »već tada nekakva varoška sela« i da su građani imali prema podacima privilegija svoje vinograde (ZP XI—XII 35). Međutim, kralj u »Zlatnoj buli« kaže: »Item, cives de predicta civitate vel jobagiones de villis ad ipsam pertinentibus, que prope territorium ipsius civitatis fuerint site nullius iudicio... astare teneantur...« (MHZ I, 16) Riječ je, dakle, o budućim a ne o postojećim naseljima. Isto tako, nema preciznijih podataka na temelju kojih bismo smjeli zaključiti da su građani na tom teritoriju posjedovali g. 1242. vinograde.

³⁶ CDHEC IV/1, 327; kralj Bela izdajući ponovo povelju građanima Kurpone koju su izgubili u tatarskoj provali kaže: »Item terram Pomagh vicinam eis et commetaneam, exemtam a Castro Hutensi eis, vt melius congregentur, dedimus perpetuo possidendam, terrae ipsorum antiquis metis circumcinctae, eam de benignitate regia coniungendo (CDHEC IV/1, 331).

³⁷ N. Klaić, Prilog pitanju, 55.

³⁸ n. dj., 55 bilj. 77.

³⁹ F. Rački, Historia salonitanorum pontificum atque spalatensium, MSHSM 26, Zagreb 1894, 156.

⁴⁰ n. dj., 157.

⁴¹ F. Knauz, Monumenta ecclesiae strigoniensis I, Ostrogon 1874, 441 (dalje MES).

takav tok razvitka Ostrogona, mislim da on ne može poslužiti kao analogija za nastanak varoši Gradec.

Pretpostavimo li da su hospiti Gradeca stanovali u podgrađu to jest na podnožju istoimenog brda, postavlja se pitanje: zašto kralj nije tom važnom naselju dao privilegij već prije kao, na pr., Samoboru ili Vukovaru, već mu ga je podijelio nakon tatarske provale. Prema Zlatnoj buli, vladaru se svidjelo sagraditi slobodnu kraljevsku varoš, pa je on to i realizirao uz jednodušni pristanak prvaka kraljevstva i bana Dionizija, dopuštajući »ut in predicto monte libera civitas fiat«. ⁴² God. 1266. on ponavlja istu misao riječima: »castrum in monte Grech iuxta Zagrabiam, ob tuicionem eorundem confiniorum decrevimus construendum«. ⁴³ Tekstovi citiranih povelja jasno govore o izgradnji kastruma, štaviše, u povelji iz 1266. izričito se tvrdi da su se pri tom kao i pri prenošenju ostalih zgrada na brdo građani izvrgli velikim troškovima i neprekidnom poslu. ⁴⁴ Iz isprave se, također, vidi da se radi o gradnji novog kastruma i da na tom brdu nije bilo nikakve utvrde najmanje tri decenija prije 1242. ⁴⁵ Za sigurnost kraljevstva, kralj je želio da onaj dio granice utvrdi i učvrsti, pa se tu radilo, prije svega, o realizaciji jedne nove ideje koja se prije nije mogla ostvariti, jer odgovarajućeg utvrđenog grada nije bilo a nisu postojali ni uvjeti da se hospiti presele na brdo. To je nadalje, dokaz da je platô brdašca Gradec, na kojem je 1242. započeta gradnja utvrđene varoši, bio u prvoj polovici XIII st. nenaseljen, pa se

⁴² MHZ I, 15. Čuk drži da su se građani pod vodstvom Perčina koji je bio porijeklom iz Venecije, skupili pod brdom Gracem da podignu grad. To zaključuje na temelju podataka da je Perčin bio prvi kapetan Gradeca i da je sv. Marko, svetac njegova zavičaja, proglašen patronom gradske crkve (Povijest grada Zagreba, 45). Međutim, iz »Zlatne bule« jasno proizlazi da je kralj zatekao građane na brdu i podijelio im takve povlastice kakve su oni sami među sobom uglavili.

⁴³ MHZ, I, 40.

⁴⁴ MHZ I, 40.

⁴⁵ Starija historiografija (Tkalčić, V. Klaić) tvrdila je da se još prije osnutka varoši »zagrebački« kastrum nalazio na brdu Gradecu. Međutim, Herkov je upozorio da se g. 1201. spominje »locus Kerec« i da se u spomenutoj ispravi govori o »mjestu a ne o gradu«, a to po njegovu mišljenju ne ide u prilog tvrdnji da bi Kerec bio u to doba kraljevski »castrum«. On, štaviše, ističe da je »castrum Zagrabien« nestao po odlasku Tatara i da nije ležao na području Gornjega grada, budući da se ondje nalazio »locus Kerek« (Ime..., 30 i 47). Braneći uporište starije historiografije prema kojemu »locus Kerec=Grec=Gradec«, N. Klaić stoji na stajalištu da je locus pogrešno tumačiti kao mjesto, a ne kao kastrum, jer su u tom razdoblju »Krapina, Okuč i Podgorje — loca« (recenzija rasprave Z. Herkova, 310). Rezultati ovog rada pokazuju da se »castrum zagrabien« nije u XIII st. nalazio na Gradecu, ali se čini da je već u to vrijeme ovaj termin bio sinonim za komitat. Osim toga, u povelji kralja Ladislava iz 1284. spominje se neko zemljište na teritoriju Zagreba i to ispred katedrale, »in quo bani Sclauonie aliquando ex permissione Episcopi Zagrabienensis domos et descensum habere consueverant«. Budući da je, prema toj povelji, više od deset godina bio taj fundus pust i prazan, kralj ga vraća zagrebačkom biskupu da bi ga on mogao utvrditi (CD V, 486; Monumenta Hungariae historica, dalje MHH, XXII, Budapest 1874, 417). Brojni dokumenti potvrđuju da u Zagrebu ne samo banovi već i zagrebački župani izriču presude i pozivaju pred sebe zavađene stranke, a obavljaju ondje i druge dužnosti. Tako je ban Nikola izdaje 1240. povelju o prodaji nekih zemalja (CD IV, 122), a kralj Bela obavještava 1241. iz Zagreba papu o provali Tatara (CD IV, 128). G. 1259. ban primorski i župan zagrebački Aleksandar dosuđuje topuskom samostanu neku zemlju u Glini (CD V,

tvrdnja naše starije historiografije da su Tatari to naselje i crkvu sv. Marka uništili protivni dosad poznatim izvorima.

Spomenuto brdo bilo je neutvrđeno još i 1247, u vrijeme kada je Bela IV. darovao jedan njegov dio kanonicima »cum terra circumadiacente, sufficiente usui et commoditati unius magne ville⁴⁶ Kralj napose ističe da dio brda pripada »ad villam hospitem de Grez«, i nije zacijelo slučajno da on govori samo o *villi* a ne o *kastrumu*. Građani ga, naime, nisu još izgradili, a najkasnije do 1257. radovi su na utvrđivanju završeni, pa se varoš kao castrum Grech spominje prvi put u ispravi izdanoj upravo te godine.⁴⁷ Takvih brda Gradeca kao ovo naše bilo je i na zagrebačkoj gori i u drugim krajevima. Na pr., u opisu kaptolskog predija Podgorje, u potvrdi kralja Andrije iz 1217, spominje se u blizini Gonjeve »locus qui Gradez dicitur«, naziv za brežuljak koji se nalazi istočno od Okića. Kukuljević je zabilježio da su, prema pričanju naroda, ruševine na tom brežuljku starije od Okićgrada.⁴⁸ Prema tome, i ime našeg Gradeca potječe, nesumnjivo, od nekadašnje utvrde koja je prije XIII st. sagrađena na tom brdašcu pokraj Zagreba.⁴⁹

144). Zagrebački župan Fabijan daje 1261. na znanje da je pred njim izvršena prodaja neke zemlje (CD V, 200). Jobagioni zagrebačkog kastruma pokretali su pred svojim županima mnoge parnice. Tako spomenuti Fabijan sudi u parnici za zemlju kraj Lomnice »...notum facimus quibus expedit vniuersis, quod Wlxa et Raduk filii Vratyzlav iobagiones castri Zagrabiensis... citaverunt in nostram presenciam«; — CD V, 229) pred županom Inusom rješava se spor radi zemlje Končan (»... significamus... quod cum Lucach, Wyd... euocassent... in nostram presenciam Minizlaum, Martinum... iobagiones castri Zagrabiensis...«; CD V, 424). Hercezi i bani rješavaju, također, sporove u biskupskom Zagrebu. Ban Roland 1263 (CD V, 269); 1266 (CD V, 405), 1267 (CD V, 428 i 460); herceg Bela g. 1269 (CD V, 485 i 517); ban Joakim 1270 (CD V, 558), 1271 (CD V, 603); Matija 1272 (CD VI, 10), 1273 (CD VI, 25, 28, 61); ban Ivan (CD VI, 108, 135), ban Nikola 1278 (CD VI, 242, 266), 1279 (CD VI, 319).

⁴⁶ Analizirajući ovu ispravu, N. Klaić tvrdi da je »g. 1247 kralj poklonio kanonicima vrlo skroman dio brda, uz najsjeverniju tačku gradskog zida, dopustivši kanonicima da sebi ondje sagrađe kule i utvrde« (Postanak slobodne kraljevske varoši, 35) i da je »kralj skroman dio brda, koje je i tako dovoljno prostrano za veliko naselje predao Kaptolu« (Zlatno doba srednjovjekovnog Gradeca, ZP 4, 1963, 79). Međutim, tekst spomenute isprave glasi: »Nos igitur... dictum montem cum terra circumadiacente... dedimus... hoc expresso, quod in eodem monte dictum capitulum assumat pro se, hoc est pro communitate, decentem porcionem, que muniatur optime« (MHZ I, 21). Budući da je kralj, kako sam kaže, dodijelio kanonicima dio brda na kojem mogu sagrađiti veliko naselje, a njihova je želja da, prije svega, podignu utvrdu, držim da se ovdje ne radi o skromnom već o dovoljno velikom dijelu brda.

⁴⁷ MHZ I, 27. Na temelju isprave o uvođenju Perčina u posjed Glavnice a te 1256. god. on je i gradački kapetan, Čuk smatra da je Gradec već tada bio utvrđen (Povijest grada, 39). Međutim, u literaturi je dosada prevladavalo Tkalčićevo mišljenje (Srkulj, n. dj., 14; Mohorović, n. dj., 29) da se grad obzidavao u toku 24 godina »te se god. 1266 spominje kao valjano obzidan i utvrđen« (MHZ I, str. X)

⁴⁸ Lj. Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII i XIV stoljeća, Rad JAZU 286, Zagreb 1952, 195. Da je takvih Gradeca bilo više govori, među ostalima, i isprava Grgura IX kojom se potvrđuje privilegij zagrebačkog biskupa. Pri utvrđivanju međa biskupskih posjeda navodi se i brdo Gradec »prima meta est iuxta villam Oropoch rivus Lescouz qui influit rivum Petrina, a quo tendit ad portum Zebedei, a quo tendit ad montem Gradez (MHH VI, 235)

⁴⁹ N. Klaić, recenzija Z. Herkova.

U literaturi se, također, iznosi mišljenje da je Bela u strahu pred Tatarima imao »samo jednu želju kako da osigura zemlju od budućih provala i zato je obvezao Gradec da se u roku od 5 godina utvrdi«.⁵⁰ S pravom se ističe da je kralju odgovarala izgradnja kastruma na Gradecu, jer su se u vrijeme tatarske provale utvrde u najvećem broju slučajeva pokazale kao vrlo korisne. Međutim, zaboravlja se, da su građani dobrovoljno preuzeli obavezu da će se na brdu utvrditi na vlastiti trošak, pa se ovdje radi prije svega o njihovoj koristi a ne o njihovoj dužnosti. Kad su se, dakle, nakon odlaska Tatara hospiti iz Vicus Latinorum, biskupskog naselja u Zagrebu,⁵¹ ponovo sakupili, oni su iz straha pred novim provalama odlučili da se i utvrde. Njihove kuće kao i katedrala, iako je ona bila sagrađena od kamena, bile su srušene, a budući da je mjesto dotadašnjega obitavanja bilo neprikladno za obranu, oni su za podizanje kastruma izabrali susjedno brdašće Gradec. Podijeljujući 1242. privilegij tim hospitema⁵² Bela je osigurao ekonomske i pravne uvjete za egzistenciju njihova naselja. Mogao je to uraditi zbog izvan-

⁵⁰ V. Klaić ističe da je »poglavita [...] obaveza novih slobodnih građana bila ta, da će svoju varoš o svom trošku (expensis propriis) što jačim zidinama opasati (muro firmissimo communire) te zidine vazda uzdržavati i popravljati« (Zagreb 1910—1913, 21). Prema Mohorovičiću, grad je nakon dobivanja privilegija postao »u izvjesnom smislu direktni vazal kralja i mora o svom trošku, između ostaloga, izgraditi i stalne utvrde« (n. dj., 29). I Herkov stoji na stajalištu da su građani prilikom izdavanje Zlatne bule preuzeli obavezu da će se utvrditi (n. dj., 6). N. Klaić također smatra da su građani preuzeli dužnost da će se na vlastiti trošak utvrditi (Postanak slobodne kraljevske varoši, 34). Međutim, kralj u spomenutom privilegiju iz 1242. izričito kaže: »Item, iidem cives voluntate spontanea super se assumpserunt...« (MHZ I, 17). Bela je i drugim naseljima u Slavoniji podijelio privilegije, ali nigdje nije fiksirana obaveza građana da se utvrde. O žiteljima svakoga pojedinog naselja ovisilo je da li će se kastrum izgraditi ili ne, a to u povelji Gradecu kralj jasno daje do znanja. Takav pothvat bio je golem teret za varošane, pa je samo ekonomski snažan organizam kakav je u to vrijeme nesumnjivo, bio onaj hospita iz Zagreba mogao pristupiti njegovu ostvarenju.

⁵¹ G. 1198. herceg Andrija je dopustio zagrebačkom biskupu Dominiku da on sam ili od njega postavljeni suci sude biskupskim podanicima, Mađarima, Talijanima i Hrvatima (MHS I, 3), pa N. Klaić s pravom ističe da je 1198. »izgubljena jednom zauvijek mogućnosti da se i na teritoriju Zagreba razvije slobodna kraljevska varoš« (Nastajanje Zagreba, 38).

⁵² Među hospitema iz Gradeca bio je, vjerojatno, najveći broj onih koji su se bavili trgovinom. Naime »Zlatnom bulom« građani nove varoši nisu samo oslobođeni plaćanja tributa nego im je zajamčeno da će gospodar zemlje na kojoj budu od razbojnika opljačkani vratili oteto ili izručiti krivca (MHZ I, 15). Mišljenje N. Klaić da je tip našeg varošanina u XIII st., a donekle i kasnije, »mješovit« to jest da on nije seljak, jer ne živi isključivo od poljoprivrede a nije ni »čisti« trgovac i obrtnik jer ima zemlje (Prilog pitanju postanka, 49), ne bi se moglo protegnuti na hospite Gradeca. Već činjenica da su u spomenutom privilegiju na prvom mjestu podijeljene tako značajne povlastice, koje su građani sami predložili, govori u prilog tome da su na Gradecu trgovci imali odlučujući položaj. Oni se od svojih sunarodnjaka na zapadu razlikuju možda samo po manjem prometu robe, ali je i u to vrijeme nekom Perklinu ili Perčinu iz Gradeca Bela IV dugovao 120 maraka za dragocjenu robu dovezenu iz Venecije (CD V, 185). Način poslovanja zahtijevao je da trgovac bude često na putu, bilo zbog kupovanja ili prodaje robe, pa oni i nisu mogli da se bave poljoprivredom. Umjesto njih su poljoprivredne poslove, naročito one u vinogradu, velikim dijelom obavljali inquilini koji su u XIV st. u većem broju stanovali na Gradecu (usp. I. Kampuš, Prilog pitanju o poreznom sistemu u Gradecu od XIV do XVI stoljeća, Radovi FF, Odsjek za povijest 5, Zagreb 1963).

rednih prilika koje su nakon tatarske provale u zemlji zavladaile, ali je zagrebačkog biskupa na taj način, nesumnjivo, ozlojedio. Kada je nakon pet godina ponovno zaprijetila opasnost od Tatara,⁵³ zagrebački kanonici prepošt File, magister Job, arhiđakon Petar i drugi dođoše pred kralja i po uzoru na hospite zatražiše mjesto na brdu Gradecu⁵⁴ da »munitionem aliquam pro recipiendis, tuendis et defensandis suis et suorum personis ipsos condere«.⁵⁶ Izlazeći u susret njihovim zahtjevima, iako na štetu nove varoši na brdu Gradecu, njihova molba pružila je Beli IV priliku da dokaže biskupu kako je on pet godina prije iz istih razloga i na isti način pomagao hospitema biskupskog naselja. Međutim, građani su i nadalje imali velikih neprilika, koje kralj 1259.⁵⁶ i sam spominje. Štaviše, iz povelje kraljice Marije izdane Gradecu 1261. doznajemo da ona građanima želi njihove teškoće olakšati. Zbog toga ih oslobađa iznosa od 200 pensa, koje su oni svake godine bili dužni davati banu. Podjeljujući im slobodnu župu, kraljica naglašava da je ona izuzeta od jurisdikcije zagrebačkog biskupa Filipa »quam de iure vel de facto habebat«.⁵⁷ Naime, prilikom osnivanja varoši građani su, doduše, Zlatnom bulom dobili najšire povlastice u Slavoniji, ali nisu mogli kao na pr. Samobor⁵⁸ ili Petrinja,⁵⁹ birati svoga svećenika. O njihovim neprilikama doznajemo, također, iz povelje izdane g. 1266. u kojoj vladar ističe da su građani na brdu Gradecu, utvrđujući varoš, gradeći kuće i prenoseći onamo ostale zgrade, izlagali »se et sua ill's temporibus pro regio sive ducatus honore crebris periculis et fortune«.⁶⁰ Takve neprilike i opasnosti ne bi se mogle ni zamisliti da su hospiti prije preseljenja na brdo stanovali u podgrađu na teritoriju zagrebačke županije. Sve to govori, nesumnjivo, u prilog zaključku da se u ovom slučaju radi o preseljenju hospita iz naselja zagrebačkog biskupa na brdo Gradec. Ogorčen zbog njihova odlaska izvan doma-

⁵³ U veljači 1247. papa piše oštrogonskom i kaločkom nadbiskupu: »Quum sicut ex parte carissima in Christo filii nostri regis Hungariae illustris, nobis est intimatum, aduentus Tartarorum ex parte Hungariae timeatur;... mandamus, quatenus de suffraganeorum Vestrorum consilio, ad voluntatem et beneplacitum ipsius Regis loca quaeratis idonea, in quibus vos et ipsi suffraganei et populi vobis commissi, possitis vos necessitatibus tempore receptare; ad quorum locorum aedificationem et munitionem...« (CDHEC IV/1, 462) Prema tim uputama postupili su, dakle, i kanonici zagrebačkoga kaptola.

⁵⁴ Čuk ne smatra isključenim da su kanonici, u prvom redu, nastojali uništiti naselje hospita da bi se na taj način oslobodili konkurenata (Povijest, 55). Međutim, iz isprave kojom im kralj 1247. dodjeljuje dio brda na Gradecu vidi se da su oni po primjeru na varošane odlučili ondje izgraditi kastrum u koji bi se u slučaju opasnosti, mogli skloniti i zaštititi.

⁵⁵ MHZ I, 20.

⁵⁶ »... maxime considerata ipsorum incommoditate multiplici, quam iidem in monte Grech commorando assidue tollerabant« (MHZ I, 29). N. Klaić misli da je ovdje riječ o teritoriji koji nije dovoljno prostran i da su građani ostali radije »skučeni na brdu nego da se u otvorenom naselju suburbia izvrgavaju razbojničkim napadajima« (Prilog pitanju postanka, 55 bilj. 77). Da bismo ispravno ocijenili o kakvim se to neprilikama kojima su građani na Gradecu izvrgnuti radi potrebno je uzeti u obzir isprave kraljice Marije iz 1261. i Bele IV od 23. IX 1266.

⁵⁷ MHZ I, 31—32.

⁵⁸ CD IV, 164; CDHEC IV/1, 265.

⁵⁹ CD IV, 123.

⁶⁰ MHZ I, 40.

šaja njegove juridiskcije, on stvara novim susjedima velike neprilike što su suvremeni izvori, dakako, na svoj način, i zabilježili.

Propadanje naselja Zagreb,⁶¹ prijašnjega glavnog sjedišta hospita u Slavoniji, ne bih pripisao konkurenciji slobodne varoši na brdu Gradecu ili podčinjavaju naselja zagrebačkom biskupu. Najbolji odgovor na to pitanje nalazim, prije svega, u činjenici što se veći dio hospita iz prijašnjeg biskupskog naselja utvrdio na susjednom brdu Gradecu gdje im je »Zlatnom bulom« osigurana egzistencija i prosperitet.

Rezimirajući rezultate ovog priloga pokušao sam dokazati: 1. *locus Kerek*, spomenut 1201. u Emerikovoj ispravi ko prva međa posjeda zagrebačkog biskupa, jest zemlja Krug koja se prostirala nešto istočnije od današnjeg trga Republike prema jugu, vjerojatno do Save. 2. Tataři nisu opustošili varoš Gradec, jer u prvoj polovici XIII st. brdo nije bilo naseljeno i na njemu nije bio »castrum zagrabiense« 3. Tek preseljenjem hospita iz susjednoga biskupskog naselja na brdo Gradec poslije tatarske provale 1242 počinje izgradnja kastruma i ona je završena najkasnije g. 1257. kada se prvi put u suvremenim izvorima naselje spominje kao »castrum Grech«.

Zusammenfassung

In diesem Beitrag versuchte der Autor zu beweisen: 1. *locus Kerek*, in Emeriks Urkunde als erste Grenze des Besitzes des Bistums von Zagreb genannt, stellt den Besitz Krug dar, welcher sich etwas östlicher von den heutigen Platz der Republik nach Süden erstreckte, wahrscheinlich bis zur Save. *Locus Kerek* hat nichts mit dem Namen Gradec bei Zagreb gemeinsam. Die Lokalität Gradec wird zum erstenmal im J. 1242 in der Urkunde Bela IV. genannt.

2. Die Tataren haben nicht die Stadt Gradec zerstört, weil der Berg in der ersten Hälfte des 13. Jhdts nicht besiedelt war und sich dort das »castrum zagrabiense« nicht befand.

3. Erst nach der Uebersiedlung der Hospites aus der benachbarten bischöflichen Siedlung auf den Berg Gradec nach dem Ueberfall der Tataren im J. 1242 begann der Bau des Castrums und war spätestens bis 1257 beendet, als die Siedlung zum ersten Mal in den zeitgenössischen Quellen als »castrum Greck« vorkommt.

⁶¹ U bilješci iz 1244. za koju N. Klaić misli da je »na žalost premalo pouzdana« (Nastajanje Zagreba, 38) biskup Stjepan II podjeljuje svojim hospitema, vjerojatno, neke slobode (MHZ I, 19). To upućuje na pokušaj da ih on i na taj način privoli na povratak što mu, dakako, nije pošlo za rukom.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB